



Asta Õim 2023. aastal
Kultuurkapitali aastapreemiaga.
Foto: Grete Õim

Töökohad ja ametid

- vanemteadur, Eesti kirjandusmuuseum 2002–2013
- vanemteadur, eesti keele instituut 2001
- direktor, eesti keele instituut 1992–2000
- teadussekretär, keele ja kirjanduse instituut 1988–1991
- vanemteadur, keele ja kirjanduse instituut 1977–1988
- nooremteadur, keele ja kirjanduse instituut 1974–1976
- laborant, keele ja kirjanduse instituut 1971–1973

Elav keel on nagu loodus

Intervjuu Asta Õimuga

Küsitleb Andra Kütt-Leedis

- **Teie teadustöö algusosa keskendus kakskeelsele leksikograafiale. Olete kirjutanud kaalukaid uurimusi sõnasemantikast, leksikoloogiast, fraseoloogiast ja keelekultuurist. Kuidas jõudsite oma teadustöös eesti kujundkõne uurimise juurde?**

Kujundkõne juurde juhtis mind otsene vajadus. 1990. aastate alguses hakati keele ja kirjanduse instituudis (praegu eesti keele instituut) koostama „Vene-eesti sõnaraamatut“. Selle esimene vastutav toimetaja Henn Saari seadis eesmärgiks koondada sellesse võimalikult palju erinevat eesti keele sõnavara, aga abivahendeid ei olnud peale ÕS-i, Andrus Saareste „Eesti keele mõistelise sõnaraamatu“, „Väikese murdesõnastiku“ ja Feliks Vaka „Suured ninad murdsid päid“ öieti midagi. Koostajana ja eriti toimetajana ei saanud märkamata jääda, et eesti vasted kippusid aina korduma ning üks ja seesama väljend, mis tuli ette mitme märksõna artiklis, esines mitmes erinevas vormis ja erineva vastendusega. See sundiski mind looma oma abivahendeid. Mul kujunes kaks nn kodukartoteeki: ühes sünonüümsed ja teises kujundlikud keelendid. Sealt sai pärast edasi minna.

- **Oma varasemas intervjuus olete öelnud, et eesti keele uurimise juurde suunas teid Henn Saari. Kes on olnud olulised inimesed teie teadustöö algusosas ja hiljem?**

Henn Saari käe all oli mul võimalus õige mitu aastat töötada. Olen temale ja ka Erich Raietile, kes oli toona keele ja kirjanduse instituudi leksikoloogia sektori juhataja, siiralt tänulik, et nad juhtisid mind rajale, mille peale olen jäänud tänini. Eesti keele juurde (olen filoloogiks koolitatud vene keele najal) juhatas mind Henn Saari, eesti keele sõnaraamatute juurde Erich Raiet, mu aeg-ajalt kõikuma löövat eneseusku turgutas nii mõnigi kord Henno Rajandi, toimetamise koolitust sain Elli Riikojalt. Mida veel võiks üks algaja filoloog tahta! Kõik need inimesed olid – paraku tuleb kõigi nende kohta kasutada juba minevikuvormi – omaette isiksused, oma iseloomu, hoiakute ja arusaamadega. Ent nende ühiseks jooneks oli erudeeritus, armastus ning kohustus oma keele ja keeletöö vastu, suur tahe seista oma keele arenemise ja arendamise eest. See ei saanud

minust tühjalt mööda minna, samas see ka kohustas. Ma ei söandanud nende palge ette ealeski ehku peale minna, enne tuli enese kallal palju tööd teha. Ja nende suhtleminegi oli erinev. Kui möödalaskmise korral võis Henn Saari vahel säriseda või isegi paukuda, siis Elli Riikoja üksnes konstateeris: „Täpisealt.“ See tähendas, et asi on täpp-täpilt õige ja samas, et mitte üks täpp ei ole õige. Endal tuli aru saada, kumba ta silmas pidas. Kõnekäändudega pani mind tegelema Arvo Krikmann – silmapaistev folkloori lühivormide (eriti vanasõnade) ja huumori uurija, kognitiivistliku kujundkõneteooria arendaja ja rakendaja. Rahvusvaheliselt tunnustatud parömioloogia (folkloori lühivormide – vanasõnade, kõnekäändude jm) teoreetikuna tegi ta eesti rahvaluule käsitluse maailmale nähtavaks. Seegi oli vedamine – sain temaga palju aastaid tööde, asjade ja elu üle mõtiskleda.

Uurimisteemad

- leksikoloogia,
- leksikograafia,
- semantika,
- kujundlik keel

Olulisemad projektid

- „Eesti kõnekäändude ja fraseologismide andmebaas“
- „Eesti ja teiste rahvaste folkloor: pärimus, identiteet ja globaliseerumine“
- „Eesti fraseologismide elektroonilise alussõnastiku loomine“
- „Eesti kõnekäändude ja fraseologismide andmebaas ja fraseologismide allik- publikatsioon “Monumenta Estoniae Antiquae“ sarjas
- „Folkloori narratiivsed aspektid. Võim, isiksus ja globaliseerumine“
- „Ülekantud tähenduses fraasid eesti keele korpustes“

Olulisi teoseid

- Vene-eesti sõnaraamat I–IV (I ja II köite koostaja; II, IV köite vastutav toimetaja) (1984–1994)
- „Sünonüümisõnastik“ (1991; täiendatud ja parandatud trükk 2007)
- „Antonüümisõnastik“ (1995; täiendatud ja parandatud trükid 1998, 2008)
- „Fraseoloogiasõnaraamat“ (1993; täiendatud ja parandatud trükid 2000, 2016)
- „Väljendiraamat“ (1998; teine, parandatud ja täiendatud trükk 2008).
- Monograafia „Lähtekohti eesti fraseoloogia käsitlemiseks“ (kaasautor Katre Õim) (2019)
- „Eesti kõnekäänud I, II, III. Monumenta Estoniae Antiquae“ VII (2020–2022)
- „Eesti keele teetähised“ (2023)

- Teie töodel on olnud hindamatu panus sõna- ja väljendivara analüüsimisse. Miks on oluline kujundlikke väljendeid uurida? See on väga põhimõtteline küsimus. Miks üldse uurida keelt, selle sõnavara ja grammatikat?

Kujundlikel, idioomaatilistel püsiväljenditel (kõnekäändudel, fraseologismidel, idioomidel) on keeles täita samasugune roll nagu sõnalgi, kuid selle erinevusega, et nende mõistmist komplitseerib asjaolu, et nad koosnevad rohkem kui ühest sõnast ja nende tähendus ei tulene ühendit moodustavate sõnade otsetähenduste summast. Kujundlike keelendite puhul on uurimistemaatika õige lai, hõlmates nii üldteoreetilisi kujunditekke mehhanisme kui ka konkreetse keele väljendite erijooni ja nende tekstilist kasutust.

- Miks siis ikkagi uurida püsivaid kujundlikke keelendeid? Mida see meile annab?

Mõned näited. Keeleajalooline aspekt: kujundlikud väljendid säilitavad ajalises mõõtnes enamasti nii oma algse vormi kui ka tähenduse, st nad kätkevad sellist semantilist või grammatilist informatsiooni,

mis tänapäeva keelekasutaja mentaalses sõnastikus puudub. Tänapäeva eestlasele on ilmselt võõrad ja ta ei saa aru, mida tähendavad *suisi ja maisi* (*suine* 'sooderikas, soine' → *suisi* 'mööda soid', *maisi* 'mööda maad, maitsi'), *ajab haussi* (*hauss* 'loba'), *rantsib kui koer* (*rantsima* 'riidlema').

Arhailise morfoloogia koha pealt võiks nimetada alistussuhetest tulevaid seiku, nt *ei tehta pai* (tänapäeva keele seisukohalt peaks olema *paid*), *silma nägemata ja kõrva kuulmata* (reeglite kohaselt peaks olema *silmal, kõrval*) või seda, et paariskehaosadega seotud idioomaatilises keelekasutuses on säilinud soome-ugri arusaam paarist kui kaheosalisest tervikust ja seda tähistavad ainsusevormid: *jala peal haigust läbi põdema, omal jalal seisima* 'ise toime tulema', *heal jalal olema* 'hästi läbi saama', *oma käe peale võtma* 'vastutama', *oma käe peal* 'iseseisvalt', *käe pealt elama* 'teenima'. Seda ka seal, kus tänapäeva eesti kirjakeel kasutab juba mitmüst (*jalul olema*).

Kujundlikud püsiväljendid iseloomustavad meie esivanemate jaoks elutähtsaid asju, tegevusi ja enesestmõistetavalt iseennast, nende argitegevusi, sotsiaalseid ja majanduslikke suhteid, tõekspidamisi ja arusaamu maailma asjadest, seda, mis on elus vajalik ja oluline ja mis mitte, antakse hinnanguid. Sõnaga, püsiväljendite toel saame nii mõndagi järeldada, kuidas meie esivanemad elasid, millest ja kuidas nad mõtlesid, mida väärtustati, mida mitte jne (*sea suu sekki mööda* 'ela vastavalt oma võimalustele', sekk on väike (jahu-, vilja-, toidu)kott).

- **Lapse keeleomandamine sõltub muu hulgas sellest, millises keelekeskkonnas ta kasvab, millist keelt temaga rääkides kasutatakse. Kujundlik keel on siingi emakeele loomulik osa. Kas emakeele rolli maailma mõistmisel ja mõtestamisel tähtsustatakse teie hinnangul piisavalt?**

Ma ei ole kindel, kas on tarvis aina ja üha korrutada, et emakeelel on inimese kujunemisel täita hindamatu roll. Sellel kipub olema loosunglik jume. Tavaliselt jõuab mõtlev inimene sellele veendumusele ise, oma töö ja tegemise kaudu. Inimene võib osata palju keeli ja suhelda mitmes keeles, kuid tunnetuse keel on tavaliselt see keel, mis omandatakse rääkima hakkamisel ning mille abil üksiti õpitakse aru saama maailmast ja selles toimuvast esitsa nii, nagu mõistavad seda need inimesed, kelle keskel me kasvame. Me kutsume seda emakeeleks.

Toon ühe näite, kui nüansirikkalt ja detailselt saab mõelda, kasutades semantiliselt läbi põimunud sõnu *hing*, *vaim* ja *meel*. Me ei pruugi osata defineerida nende sõnade tähendusi, saati siis seletada mitte-eestlasele, mis vahe neil õieti on, aga me kasutame neid sõnu „õigesti“ ehk siis nii nagu meie, eestlased, neid sõnu tunnetame ja mõistame (vrd *hingelaad*, *vaimulaad*, *meelelaad*; *mida hing ihkab ja meel lustib*; *oma hingelt*, *hinge poolest*, *oma vaimult*, *vaimu poolest*; *hing*, *vaim on veel nooruslik*; *närib hinge ja piinab meelt*; *hing*, *eluvaim sees*; *on alles rahutu vaim*, *rahutu hing*;

Administratiivne tegevus

- Eesti teaduste akadeemia direktorite nõukogu liige (1996–2000)
- Tallinna pedagoogikaülikooli kraadikaitsmisnõukogu liige (1996–2000)
- Eesti kirjandusmuuseumi parömioloogia töörühma juht (2002–2013)

Tunnustused

- Eesti teaduspreemia (1992)
- Eesti Kultuurifondi aasta-preemia (1992)
- Eesti teaduste akadeemia medal (1998)
- Eesti Vabariigi Valgetähe V klassi teenetemärk (2001)
- Eesti folkloristika aasta-preemia (2021)
- Eesti Kultuurkapitali rahva-kultuuri sihtkapitali aasta-preemia (2023)
- Teaduse elutööpreemia (2023)

praktilise meele ja vaimuga). Kas pole mõnus öelda, et eesti keeles saab inimene olla hinge/elu sees (*mees on veel hinges, elus*) ning samas saab hing ja elu olla inimese sees (*mehel on veel hing, elu sees*).

- **Milliseid muutusi on viimastel kümnenditel eesti keelekultuuris toimunud?**

Kultuurikeskkonna indiviidi keeleline eneseväljendus ja mõtlemine pole rangelt võttes kunagi kultuuripärandist täiesti sõltumatu. Maailmatunnetus ja eneseväljendus on kultuuriliselt taastoodavad, selles kajastub nii maailmateadmiste ja väärtuste möödanik kui ka praegused arusaamad.

Kitsamalt võttes on keelekultuur keelekasutus. See, kuidas inimene keelt kasutab, kas ta arvestab aja, koha ja adressaadiga, sõltub sellest, kuidas ta suhtub kuulajasse ja iseendasse, lugupidavalt ja viisakalt või hoolimatult ja mihaklikult. Praegu jääb küll tükati mulje, et enam ei olegi prestiižne jätta endast haritud inimese muljet.

Olen keelekasutuse probleemidega põgusalt tegelnud üksnes kujundlike väljendite piires, olen mõningal määral avanud ja selgitanud kujundlike väljendite semantikat ja kasutust ning osutanud tüüpilisematele komistustele mõnes artiklis ja raadiovestlustes, koostanud kirjutavate inimeste ja koolide emakeeleõpetuse tarvis mõned pisikesed abivahendid.

Kui tuua mõni näide, siis mulle on silma ja kõrva jäänud kõnevormelid, eriti reaktsioonivormelite võõrmõjuline kasutamine. Kõnevormelid (viisakusvormelid, soovid jne) on selgelt kommunikatiivse orientatsiooniga, nende esmane funktsioon on konkreetset suhtlussituatsiooni kindlate suhtlusülesannete täitmine, nad on selles keelekeskkonnas **stereotüüpsed, kinnistunud ja tavapärased**. Reaktsioonivormelite ülesanne on suhtlussituatsioonile hinnangu andmine, oma suhtumise väljendamine või suhtlussituatsiooni mingi nüansi, nt ebameeldiva üllatuse, pettumuse, käegalöömise, lohutamise, kaastunde kommenteerimine. Meil on tavaks oma tundmusi avaldada, millelegi reageerida või oma hinnangut anda pisut teistmoodi kui seda teevad inglased. Näiteks üha enam on meil hakatud lapsele ütleva *ma armastan sind*. Mis on siin võõristav? Asi on selles, et armastuse mõistel on kaks aspekti: armastus võib olla kas meeleline või altruistlik. Tõepoolest, inimene armastab oma ema, last või kodumaad teistmoodi armastusega kui naist või kallimat. Eesti keeles on lause *ma armastan sind* prototüüpselt suunatud vastassoo, meelelise armastuse poole ja on selgelt intiimne. Mida, muide, me väga ei afišeerigi.

Või teine näide. Kujutame ette situatsiooni, kui kellegagi on juhtunud mingi äpardus, õnnetus vmt – sõnaga, kui on silmaga näha, et olukord ei ole hea. Kas siis on paslik küsida *kas sul on kõik okei?* (sellele tahaks hoobilt vastata, et näed ju isegi, et ei ole okei). Enne seda, kui *okei* vallutas ka Eesti, küsiti tavaliselt *kas said haiget?, mis juhtus?* Või siis hüüatati kaastundlikult *jumal hoidku!* vmt. Valikuid on rohkesti, ikka vastavalt konkreetsele olukorrale. Ma ei ole purist, kuid ma eelistaksin loomuomast suhtlust.

- **Maailmas on loendamatul hulgal mõisteid, aga piiratud hulgal sõnu. Kas mõistete tähenduse laienemine on keelearengus normaalne osa?**

Kui see nii ei oleks, siis oleks keeles nii palju sõnu, et inimaju ei suudaks neid meeles pidada ja keelt oleks väga raske kui mitte võimatu õppida. Keel on ökonoomne süsteem – sama mõistet tavaliselt ei tähistata mitme identse keelendiga. Sellepärast on keeles täissünonüüme õige vähe. Sünonüümsed tähistajad iseloomustavad ikka tähistatava erinevaid külgi (*mõtleb – ragistab ajusid, murrab pead*).

On tavaline, et uue mõiste tähistamiseks kasutatakse ära juba olemasolevad tähistajad kas kirjakeelest, kõnekeelest või murretest, laiendatakse semantikat ning võetakse tarvitusele unustusse vaibunud tarbekohane, mõtestatakse ümber tuntud keelendeid (säilitades mõistagi kujundi äratuntavuse), vajaduse korral, mõistagi, laenatakse teistest keeltest.

Mõned näited. Püsivõrdlus *puhas nagu prillikivi* oli käibel tähenduses 'väga puhas' (nagu prillidele kohane) ning selle kasutus piirdus mingi reaalse asja või esemega. Pärast seda, kui Edgar Savisaar kasutas seda väljendit tema suhtes esitatud korruptsioonikahtlustusi kommenteerides, laienes tähendus mentaalsesse sfääri ning on sestpeale kasutatav ka tähenduses 'moraalselt puhas'. *Pommiauk* 'lõhkekehast tekitatud süvend' on ümber mõtestatud ja omandanud tähenduse 'eluks kõlbmatu paik'.

- **Avalikku keeleruumi vaadates võib vist julgesti öelda, et inimesed kasutavad kujundlikke sõnu ja väljendeid rohkesti. Milliseid uusi kujundlikke sõnu ja väljendeid on meie keeleruumi tekkinud?**

Keele loomuliku osana on uudsete metafoorsete keelendite kasutussagedus eesti argikeeles tõepoolest märkimisväärne. Enamik uusi, ka laenulisi metafoorseid keelendeid ei tule kasutusse sugugi tühjale kohale – nende puhul võib olla tegemist konventsionaalsete mõistemetafooride järjekordse

ilmnemisega keeles, mida juhib üldistamine ja millega on seletatav ka keelendite elujõulisus. See, kas käsitletud uudsed keelendid edaspidi eesti kirjakeeles kinnistuvad, sõltub muu hulgas ka keelevälistest teguritest. Kui keeleüksuste referendid jäävad püsima, siis suure tõenäosusega kinnistuvad nad keelekasutuses ning neil on eeldusi saada leksikoni osaks.

Ühiskonna kiirel arengul leiavad keele sõnavaras aset suhteliselt kiired muutused. Ehkki uute kujundlike väljendite tulek ei ole siiski võrreldav uute sõnade tulvaga, mida on tarvis uute mõistete jaoks. Kui uus või uudne omakeelne keelend või kujundlik väljend tekib, ei ole see tavaliselt vastuolus ei keele grammatika ega mõistestruktuuriga (nt *rehepaplus*, *rohepaplus*, *rohepööre*, *rohepesu*, *digiprügi*, *digikelts* 'aja jooksul kogunenud ja mitte kasutuses olevad digitaalne materjal'). Kujund on äratuntav või vähemasti ei takista öeldu mõistmist. Uute laenuliste väljendite korral, olgu siis tegemist otsetõlke või sisutõlkega, ei pruugi nii olla. Mõnikord võib laenamist soosida inimese kui *Homo sapiens*'i maailmatajumise ühtsus ning ajapikku me harjume ning võtame omaks ka selle, mis ei lähe täpselt kokku meile harjumuspärase mõistestamisega (*terav pliiats* 'terase mõistusega, nutikas inimene' – *nutimees*, *nupumees*, *mõttetu mees* on eesti keeles *tühikargaja*).

Kui laenatud väljend ei sobitu meie mõistestruktuuri, kõnelejad ei tunne kujundit ära (keelendi sõnastus on seejuures teisejärguline), siis kommunikatsioon ei toimi ja laenu ei saa pidada õnnestunuks (nt *lumehelbeke* 'ärähellitatud, eluvõõras nooruk', vrd omakeelseid sama tähendusega kujundlikke liitsõnu: *potilill*, *pitspreili*, *hellpill*). Kui aga tingimused on täidetud, ei ole laenus midagi halba. Meie raamatulikus fraseoloogias ongi väga palju laenulist.

- **Eelmise aasta lõpus ilmus teie koostatud mahukas ja põhjalik teos „Eesti keele teetähised“, mis esitati ka 2023. aasta keeleteo kandidaadiks ja pälvis ministrite esiletõstu. Kahtlemata on teos väga oluline panus eesti keele mõistmisse ja väärtustamisse. Mis oli teie jaoks selle raamatu koostamisel ja ka keeletähiste valimisel kindlasti oluline välja tuua?**

Mind ajendas seda raamatut koostama Varraku välja antav sari „101 Eesti...“, mis annab hästi loetavas keeles hästi illustreeritud ülevaateid Eestiga seonduvast – floorast ja faunast, ajaloost, arheoloogiast jne jne.

Mulle tundus, et on aeg pakkuda lugemist ka selle kohta, kuidas, mis oludes ja tingimustes on kujunenud see keel, milles need ülevaated on kirjutatud. Minu mõte oli koostada keeleluraamat, mida oleks jõukohane lugeda igal keelehuvilisel tema vanusest ja haridusest sõltumata.

- **Millised tööd on teil praegu käsil? Millised keeleküsimused ootavad veel uurimist?**

Suuri töid ei ole praegu ei käsil ega plaanis. Aga kes teab. Olen püüdnud järgida rahvatarkust, et palju kaagutajad kanad munevad vähe. Kui olen sellest tõdemusest mööda vaadanud, siis olen ka omad vitsad saanud.

Uurimistöös puudust küll ette näha ei ole, oleks vaid uurijaid. Elav keel on nagu loodus – keeruline, kuid väga süsteemne võrgustik. Inimese võimuses on seda võrgustikku jupikaupa lahti muukida ja teha tuleb tasakaalustatult – võrgustiku ühe klatri harutamine ainult ühtesid uurimisteooriad ja -meetodid kasutades võib tasakaalust välja viia ettearvamatul hulgal teisi.

Uued teooriad ja meetodid avavad üha uusi võimalusi keelt süvitsi mitmest aspektist uurida, nagu seda on tõestanud kognitiivne metafoorteooria, mis domineerib praegu enamikus sotsiaal- ja humanitaarteaduste valdkondades. Ka parömioloogilises uurimises on selle rakendamine iseenesestmõistetav. Metafoori ei vaadelda ammu enam kui poeetilist troopi, kui kahe sõna või mõiste individuaalset suhet, vaid kui süstemaatilist tava suhestada teatavate struktureeritud informatsioonikimpude vahendusel terveid mõisteregioone ja kogemusalasid. Metafoor ja metonüümia on põhivahendid, mille abil inimene liigendab ja kategoriseerib maailma, oma igapäevast kogemust. See ei puuduta ainult keelt, vaid samavõrd ka meelt ja mõtlemist, inimlikku loovust. Meele ja keha opositsioon on üldse kesksemaid kognitivistlikus teoorias.